Նելլի Բաղդասարյան

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 1826-1828 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ. ՉՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾ ԷՋԵՐ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

Բանալի բառեր - Ղարաբաղ, Շուշի, պաշտպանություն, ռուս-պարսկական պատերազմ, Դիզակ, Ա. Երմոլով, Աբբաս Միրզա, Վրաստան, 55-օրյա պաշարում, Ի. Պասկևիչ, Վ. Մադաթով:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը և նրա ետնախորքում Շուշիի հերոսական պաշտպանությունը հայ պատմագիտության ուսումնասիրված էջերից են: Խույս տալով հանրահայտ փաստերից՝ նպատակ ունենք ուշադրության արժանացնել այդ դեպքերի՝ ցայսօր չուսումնասիրված կամ մասամբ միայն լուսաբանված կողմերը: Ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս են մնացել աղբյուրներում տեղ գտած այն փաստերը, որ պարսկական կողմն առաջին հարվածներից մեկը հասցնելու է Ղարաբաղին: Դրա փոխարեն պատմագիտական գրականության մեջ շրջանառության մեջ է դրվել պարսկական հարձակման «հանկարծակիության» թեզը: Որոշակի ճշգրտման կարիք ունի Շուշիի պաշարման ժամանակաընթացքի հարցը. մեր ուսումնասիրության մեջ փորձել ենք փաստացիորեն և տրամաբանորեն հիմնավորել այն: Սահմանափակվելով միայն Շուշիի պաշտպանության մանրամասները ներկայացնելով՝ ըստ արժանվույն չի գնահատվել նրա նշանակությունը: Բավարար ուշադրություն չի դարձվել պարսկական արշավանքի ընթացքում Ղարաբաղի մնացած հատվածներում տեղի ունեցած ռազմական գործողություններին ու քաղաքական իրադարձություններին:

Գոյություն ունեն ծանրակշիռ փաստարկներ, որոնց համաձայն՝ պարսկական կողմն առաջին հարվածներից մեկը հասցնելու էր Ղարաբաղին: 1826 թ. հունիսի 18-ին մայոր Չելյակի՝ Ի. Վելյամինովին ուղղված զեկույցում նշված է. «Ղարաբաղի հայերից Ջհանգիր Լելէ բեկ օղլին, Ղարադաղից վերադառնալով Չանախչի, տեղեկություններ է բերել, որ պարսկական զորքը պատրաստվում է հարձակվել Ղարաբաղի վրա տարբեր ուղղություններից և հույս ունեն արագ հաղթանակի՝ տեղի քոչվոր ժողովուրդների և

Ղարաբաղի՝ իրենց կողմն անցած բեկերի շնորհիվ Շուշիի ամրոցը արագորեն գրավելու համար»[1]:

Վերոնշյալի մասին փաստող հաջորդ աղբյուրը մայոր Չելյաևի՝ 1826 թ. հուլիսի 1-ի զեկույցն է Ի. Վելյամինովին, որտեղ մասնավորապես ասված էր, որ Թավրիզ ուղարկված շուշեցի Խաչատուր Պետրոսովը բերել էր տեղեկություններ, որոնց համաձայն՝ Պարսկաստանում բացահայտորեն նախապատրաստական մեծ աշխատանքներ են տարվում պատերազմ սկսելու համար, և առաջին հարվածը հասցվելու էր Ղարաբաղին: Փաստաթղթում ընդգծվում էր նաև պարսիկների շրջանում կրոնական մոլեռանդություն հրահրելու հանգամանքը. «Տեղացի բեկերը ոչ միայն ղարաբաղյան, այլ նաև մուսուլմանական պրովինցիաներից մշտական կապեր ունեն պարսկական կառավարության հետ և համարյա բոլոր վայրերից, արևելյան սովորույթի համաձայն, ուղարկում են կանացի գլխաշորեր և զգեստներ՝ դրանցով պարսիկներին մեղադրելով կանացիակերպության մեջ՝ կոչելով նրանց շուտափույթ ազատագրել իրենց հավատակիցներին Ռուսաստանի հպատակության լծից»[2]: Այս վերջին տեղեկությունը, Պարսկաստանի նախապատրաստությունների մասին պետք է զգաստացներ ցարական կառավարությանը, բայց այն սպասված ներգործությունը չունեցավ: Նման պատասխանատու պահին Ա. Երմոլովի ուշադրությունը կենտրոնացված էր միայն Թիֆլիսի վրա, իսկ Ղարաբաղի անառիկ ամրոց Շուշին ամրացնելու մասին խոսք անգամ չկար: Հետագայում Ի. Պասկևիչն իրավացիորեն նկատել է. «Ծանոթանալով ամրոցին՝ ես շատ զարմացա, որ գեներալ Երմոլովը այն կարևոր չէր համարում և թողել էր վատ վիճակում: Ես հարցրել եմ պատճառը, ինձ պատասխանել են, որ մտադրություն է եղել ամրոց կառուցելու Արաքսի մոտ, քանի որ Շուշին գտնվում էր լեռներում: Եվ այսպես, Ելիզավետպոլը թողնված էր նրա համար, որ գտնվում էր հարթավայրում, իսկ Շուշին նրա համար, որ գտնվում էր լեռներում»[3]: Երմոլովի մտադրությունը՝ Արաքսի ափին ամրոց ունենալը, հավանաբար, պայմանավորված էր հակառակորդին սահմանագլխին կանգնեցնելով և ռազմական գործողությունները երկրի խորքը չտեղափոխելու նկատառումներով:

---

[1] Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. VI, ч. II, док. 627, с. 347.
[2] АКАК, т. VI, ч. II, док. 632, с. 348, док. 629, с. 347-348.
[3] Потто В., Кавказская война, т.III, Персидская война 1826-1828, СПб, 1888, с. 221. Պասկևիչ- Երմոլով ակնհայտ հակակրանքի մասին տե՛ս Алавердянц М., Граф Иван Феодорович Паскевич-Эриванский и его деятельность на Кавказе, СПб, 1912.

Շուշին չամրացնելու մյուս պատճառն այն էր, որ Ա. Երմոլովը չէր պատրաստվում այնտեղ երկու գումարտակ թողնել, որոնք, փակվելով այստեղ, անգործության կմատնվեին: Դրա համար նա դեռ հուլիսի 21-ին գնդապետ Ի. Ռեուտին կարգադրել էր զորքերը հավաքել Չանախչիում, սպասել երկու վաշտերի ժամանմանը Շիրվանից, իրենց ուժերը համալրել ի հաշիվ Ղարաբաղի ոստիկանության: Պարսկական մեծաքանակ զորքերին դիմագրավել չկարողանալու դեպքում հանձնարարված էր նահանջել Շահբուլաղ, Ելիզավետպոլ, ապա Թիֆլիս: Հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում գրված այս հանձնարարականը տեղ չէր հասել, քանի որ պարսիկներն առգրավել էին: Կարգադրությունը նույնիսկ տեղ հասնելու դեպքում չէր կարող իրագործվել, քանի որ պարսիկներն արդեն ներխուժել էին Ղարաբաղ[1], իսկ հուլիսի 25-ին՝ պաշարել Շուշին:

Փաստորեն, Ա. Երմոլովի ռազմավարական սխալ հաշվարկը պայմանավորված էր նրանով, որ պարսկական հարձակման գլխավոր ուղղությունը կլիներ դեպի Թիֆլիս, հետևաբար տեղյակ լինելով պարսկական կողմի հարձակման ուղղությունների մասին, այնուամենայնիվ, ուժերը կենտրոնացել էր այստեղ: Հակառակորդին ղարաբաղյան սահմանագլխին կանգնեցնելը ենթադրում էր զինուժի կուտակում և ժամանակ պահանջող համապատասխան ռազմական պատրաստություններ, ինչին Կովկասի կառավարչապետը պատրաստ չէր: Իսկ պատերազմից հետո իր թույլ տված ռազմավարական սխալները քողարկելու համար արհեստականորեն շրջանառության մեջ էր դրել պարսկական հարձակման «հանկարծակիության» թեզը:

Շուշիի պաշարման և պաշտպանության մանրամասները պատմագիտության մեջ բավականաչափ ուշադրության են արժանացել, ուստի առավել նպատակահարմար ենք գտել չկրկնել դրանք և փաստերի հիմքի վրա կատարել պատմագիտական մի ճշգրտում պաշարման ժամանակաընթացքի հարցում: Հատկանշական է, որ հայ և ռուս մինչխորհրդային և խորհրդային պատմագրության մեջ ընդունված էր Շուշիի պաշարման տևողությունը համարել 48 օր: Շուշիի պաշարումը մինչև 50 օր ներկայացրել է Զ. Գրիգորյանը[2], 48 օր՝ Ծ. Աղայանը, Բ. Բալայանը, Ա.Գյուլխան-դանեանը, Վ. Պարսամյանը, Վ. Սևյանը[3]:

---

[1] Потто В., Геройская оборона крепости Шуши, СПб, 1903, с. 10.

[2] Գրիգորյան Զ., Ռուս և հայ ժողովուրդների համագործակցությունը XIX դարի սկզբին, Երևան, 1957, էջ 71:

[3] Агаян Ц., Вековая дружба народов Закавказья, ч. первая, Ереван, 1970, с. 133, Россия в судьбах армян и Армении, Москва, 1978, с. 222, Балаян Б. Международные отношения Ирана в 1813-1828 гг., Ереван, 1967, с. 145, Գիւլխանդանեան Ա., Կովկաս երկիրը, ժողովուրդը, պատմութիւնը, Ա մաս, Փարիզ,

Փորձենք ճշգրտել Շուշիի պաշարման վերացման ամսաթիվը՝ ստորև ներկայացնելով այն հեղինակների հաղորդած տվյալները, որոնք Շուշիի պաշարման ավարտը համարում են սեպտեմբերի 5-ը: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ Շամխորի ճակատամարտի պարտությունից[1] հետո Աբբաս-Միրզան առաջ է ընթանում՝ «**իր հետ վերցնելով Շուշի բերդի մոտ եղած իր ամբողջ զորքը**»[2]: Շուշիի պաշարման ավարտը սեպտեմբերի 5-ն են համարում Ալ. Երիցյանը[3], Լեոն[4] և Վ. Պոտտոն[5]:

Պաշարման ավարտը սեպտեմբերի 5-ն է համարվում 1828-1829 թթ. թվագրված մի վավերագրում, որտեղ Զոհրապ Թառումեանցը Ղարաբաղի անցուդարձի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Ներսես Աշտարակեցուն. «Ինչևիցէ սուրբ Խաչի պահոց բարեկենդան կիւրակի օրն յառաւօտուն, տեսինք օրտուն կրակելայ, և ինքն փախել կորել. ի սեպտեմբերի 5»[6]:

Այժմ ներկայացնենք այն աղբյուրների տվյալները, որոնց համաձայն՝ Շուշիի պաշարումը շարունակվել է Աբբաս-Միրզայի՝ Ելիզավետպոլ հեռանալուց հետո: Դա հաստատվում է Մադաթովի՝ 1826 թ. սեպտեմբերի 22-ին Երմոլովին ուղղված զեկույցում: Նա գրել է. «…**Շամխորում և Ելիզավետպոլում կրած պարտությունից հետո** երևում է Աբաս Միրզան այնքան էր սարսափել, որ **առանց մտածելու արագ թողել է Շուշիի պաշարումը** և օգնության շտապել որդուն՝ Մամեդ Միրզային, ձգտելով իր զորքերի մնացորդներով արագ հեռանալ Արաքսի մյուս ափը»[7]: Պարտությունից հետո սեպտեմբերի 14-ի լույս 15-ի գիշերը Աբբաս Միրզան անցնում է Արաքսը[8]: Ա. Երմոլովը ցարին ուղղված իր զեկույցում (թվագրված՝ 1826 թ. սեպտեմբերի 30)՝ գրել է.«Պատիվ ունեմ զեկուցելու, որ պարսկական գահաժառանգ Աբաս Միրզան (սեպտեմբերի-Ն.Բ.)

1916, էջ133, Պարսամյան Վ., Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական բախտը, Երևան, 1978, էջ 68, Սկյան Վլ., Շուշի, Երևան, 1991, էջ 45:

[1] Բակուր, Գյուլիստան Նամե, Գիրք առաջին, Մեծ Կուանք, (մ.թ.ա. 750-մ.թ.1828 թթ.), Երևան, 2005, էջ 251, Մկրտչյան Վ., Գեներալ լեյտենանտ Մադաթով, Երևան, 2001, էջ 23, Мирза Джамал Джеваншир, История Карабага, Баку, 1959, с. 99.

[2] Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ք. Կոստիկյանի, Երևան, 2000, էջ 131:

[3] Երիցեանց Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս,1894, էջ 262:

[4] Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 414:

[5]Պոտտո Վ., Ղարաբաղի առաջին կամավորները Կովկասում ռուսական տիրապետության հաստատման դարաշրջանում, Երևան, 1974, էջ 31-32:

[6],Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երևան, 2000, էջ 54-55:

[7] АКАК, т. VI, ч. I, док. 1326, с. 866-868.

[8] Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 134:

13-ի Ելիզավետպոլի ճակատամարտից հետո փախավ այնպիսի արագությամբ, որ (սեպտեմբերի) 18-ին անցավ Արաքսը և **Շուշիի ամրոցը մնաց ազատ**»[1]:

Ն. Դուբրովինը Շուշիի պաշարման մասին գրում է. «Տեսնելով կայազորի համառությունը և չհամարձակվելով գրոհով վերցնել ամրոցը՝ **Աբբաս Միրզան Շուշիում թողնելով հսկիչ ջոկատ,** ինքը սեպտեմբերի 5-ին գլխավոր ուժերով շարժվեց դեպի Ելիզավետպոլ»[2]:

Շուշիի 55-օրյա պաշարման տեսակետը առանց փաստական հիմքերի առաջ է քաշել Ա. Քյուրքչյանը. «Հարցն այն է, որ Շուշիի շրջափակումը չէր կարող սկսվել պատերազմի առաջին օրվանից: Աբաս Միրզայի զորքերը մոտեցան Շուշիին և սկսեցին բերդի շրջափակումը 1826 թ. հուլիսի 25-ին միայն Արաքսը մարտանցելուց մեկ շաբաթ անց: Այդ պատճառով Աբաս Միրզան ուղղվեց դեպի Շամխոր շրջափակման 43-րդ օրը: Սակայն շրջափակումը շարունակվում էր և վերջնականապես դադարեցվեց 1826 թ. սեպտեմբերի 18-ին միայն»[3]: Համաձայն նրա տեսակետի՝ Աբբաս-Միրզան, Շուշիում թողնելով պաշտպանական մի ջոկատ, շարժվել է դեպի Գյանջա[4]:

Ընդհանրացնելով Շուշիի պաշարման ժամանակաընթացքի որոշման հարցը և կիսելով Ա. Քյուրքչյանի տեսակետը՝ եզրահանգում ենք. Աբբաս-Միրզան սեպտեմբերի 5-ին շարժվում է դեպի Գանձակ: Թագաժառանգի նպատակը ռուսներին արագ հաղթելն ու վերադառնալն էր: Բնականաբար, Շուշիի պարիսպների տակ նա պետք է փոքրաթիվ զորք թողներ, ինչպես իր թիկունքն ապահովելու, այնպես էլ այն պարզ պատճառով, որ Շուշիի պաշարումը վերացնելը կնշանակեր իր դեմ հանել նաև Ղարաբաղը՝ ինչը սեպ էր դարձել Աբբաս Միրզայի հեռագնա ռազմավարական ծրագրերում: Պետք է հստակորեն տարորոշել «պաշարում» և «պաշտպանություն» բառերը, քանի որ, մեր կարծիքով, Շուշիի պաշարումը տևել է 55 օր, (հուլիսի 25-սեպտեմբերի 18), իսկ պաշտպանությունը՝ 41 օր (հուլիսի 25-սեպտեմբերի 4), ինչից առավել ծանրը կազմել է 34 օր, այսինքն սեպտեմբերի 5-ին Շուշիի պաշարումը վերացվել էր միայն մասնակիորեն:

Կարևորելով արցախահայության դերակատարությունը Շուշիի պաշտպանության ընթացքում և պաշտպանության նշանակությունը ամբողջ ռուս-պարսկական

---

[1] АКАК, т. VI, ч. II, док. 690, с. 390.
[2] Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. VI, СПб, 1888, с. 641-642.
[3] Քյուրքչյան Ա., 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, Երևան, 2000, էջ 33:
[4] Նույն տեղում, էջ 51:

պատերազմի համատեքստում՝ ներկայացնենք մեր դիտարկումները խնդրո առարկա հարցի շուրջ:

Պարսկական հարձակմանը դիմագրավելու համար տեղի ռուսական կայազորը (բաղկացած 1700 զինվորից) և շրջակայքի 22 հայկական գյուղերից նրան օգնության եկած 1500 աշխարհազորայինները ձեռնամուխ եղան Շուշիի հերոսական պաշտպանությանը[1]: Իսկ արխիվային վավերագրերից մեկի համաձայն՝ Շուշի բերդի կայազորն ուներ թվով 1500 զինվոր և Շուշիի ու Վրաստանի սահմանի մոտ ընկած մերձակա գյուղերի ու ավանների բնակիչներից 3000 հայ աշխարհազորային[2]:

Իր հերթին ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն ռուսական զորքերի սակավաթիվ լինելու և արցախահայության ցուցաբերած օգնության մասին գրում է. «Հայերը, որ իրենց փրկությունն էին գտել այդ պարիսպների հետևում, միահամուռ կերպով օգնում էին զորքերին և նրանց հետ միասին կրում շրջափակման պայմաններում իրականացվող ծառայության ծանրությունը»[3]:

Ցարական կառավարությունը բավականաչափ շռայլ վարձահատույց եղավ արցախահայության այն մեծ օգնությանը, առանց որի ռուսական փոքրաթիվ զորքը չէր կարող երկար դիմակայել պարսկական բանակին: Այս առիթով Սարգիս Ջալալյանը գրել է. «Ի 1826 ամի զօրաւոր հանդիսացան ընդ դէմ բազմաթիւ Պարսից և չարաչար հարին զթանձրութիւնս բանակի նոցին, և արեամբ նոցա ներկեցին գլխովին զգետն Գարգառ, ցուցին և զանկասկած հաւատարմութիւն առ տէրութիւնն Ռուսաց համաձայն ազգային ընդաբոյս բնութեանց, փոխարեն որոյ ընկալան զարժանաւոր պարգևս և զմեծ գոհունակութիւնս ի դրանէ Կայսեր»[4]:

Շուշիի պաշտպանության ժամանակ իրենց անձնազոհությամբ և քաջությամբ աչքի ընկան հետախույզ-սուրհանդակ Հարություն Ալթունյանը, թարգմանիչ Ջհանգիր Աղասարովը, եղբայրներ Ռոստոմ և Սաֆար Թարխանյանները, Հաթային[5], որոնք իրենց մատուցած ծառայությունների համար պարգևատրվում են ցարական բարձրագույն շքանշաններով[6]: Քաղաքի պաշտպանությանը գործուն մասնակցություն են ունեցել նաև

---

[1] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 139:
[2] Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 645, վավ. 643:
[3] Потто В., Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества,Тифлис, 1902, с. 61.
[4] Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ, Տփխիս, 1858, էջ 244:
[5] Հաթայի՝ հավանաբար Խաթուն:
[6] Գրիգորյան Զ., Ռուս և հայ ժողովուրդների ռազմական համագործակցությունը XIX դ. սկզբին, Երևան, 1957, էջ 106, Մկրտչյան Վ., Գեներալ-ադյուտանտ Լազարև, Երևան, 2001, էջ 7, Պոտտո Վ.,Ղարաբաղի

Շուշիի մեծահարուստները՝ Հախումյանները, Թառումյանները, Բեհրանբեկ Մելիք-Շահնազարյանը[1]: Նրանց անունները հիշատակված են ռուսական կառավարությանը ներկայացված հայերի պաշտպանական կռիվները ղեկավարող անձանց ցուցակում[2]:

Արցախահայության ցուցաբերած օգնությանը անդրադարձել է նաև Զոհրապ Թառումեանցը՝ Ներսես արքեպիսկոպոսին ուղղված գրության մեջ. «Աստուած շէն և հաստատ պահեսցէ հայ ազգն. իւրաքանչիւր ըստ կարեաց իւրեանց, Ժ մանէթով չեթվերթ ցորեան առին և ետուն ռուսաց զօրացն. ոմն հինգ չէթվերթ, ոմն Ժ չեթվերթ. փողովն տաւար առին այն եկամուտ գիւղական հայերիցն, և ետուն ռուսաց զօրքին, ոմանք իւրեանց մսացու տաւարներն տուեցին. փայտ տւին. հաց տւին. և այսպէս կառավարեցին զզօրսն: Հայ ազգն Բ ամիս գիշերներն քէշիկ են արեալ բերդի վերայ, և ցերեկներն փահլի նման իւրեանց ուլախովն քար և ջուր կրել բերդի խախուտ տեղերն շինել. չուն[քի] խախտեալ տեղեր շատ կայր ղարիս»[3]:

Ապրես Բեկնազարյանը վկայում է, որ Շուշիի պաշտպանության ժամանակ պաշարվածներին մեծ օգնություն էր ցուցաբերում Խնածախ և Բալլուջա գյուղերի բնակչությունը: Կաչաղակաբերդում պատսպարված Վերին Խաչենի բնակչությունը գիշերները անասուններ էր փոխադրում Շուշի[4]: Պատմական այս տեղեկությունը կասկածի տակ է դրվել Լեոյի կողմից, որը նշել է նրա մտացածին, լավագույն դեպքում՝ գերազանցված լինելու փաստը[5]:

Շուշիի բնակչությունը, վերջին ունեցածը կիսելով ռուսական զորքերի հետ, պաշարման վերացումից հետո կանգնած էր առաջիկայում աշնանացան չկատարելու և սովի վտանգի առջև: Այդ առիթով 1826 թ. սեպտեմբերի 4-ին Վ. Մադաթովը զեկուցում է Ա. Երմոլովին. «Համոզվելով այս մարդկանց ծայրահեղ վիճակի մեջ և որպես փոխհատուցում նրանց հավատարմության, ինչպես նաև, որ նրանք ամբողջ ունեցվածքը նվիրաբերել են ռուսական զորքին, ես խնդրում եմ Ձերդ մեծությանը

առաջին կամավորները, էջ 32, Հովհաննիսյան Կ., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1978, թիվ 3, էջ 65:

[1] Աղայան Ծ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Երևան, 1981, էջ 251:

[2] "Кавказский сборник", т. 24, Тифлис, 1903, с. 108.

[3] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 54, վավ. 342:

[4] Բեկնազարեանց Ա., Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1888, էջ 361:

[5] Լէօ, Վէ՞պ թէ պատմութիւն (Ղարաբաղի անցեալը Ապրես Բէկնազարեանցի գրչի տակ), Շուշի, 1887, էջ 108:

թույլատրելու հայցողներին բավարարել գավառային դատարանին պատկանող գումարների հաշվին… »[1]:

Շուշիի պաշտպանության բացառիկ նշանակությունը կարևորել էր նաև Ներսես Աշտարակեցին. «Ամրոցն Շուշուայ գտաւ հանդիպական ամրոց և բարերար կամ փրկիչ ամենայն այսոցիկ նորոգ սահմանաց ռուսաց քանզի զօրք ռուսաց ի նմա իբրև 1300 և զինուորք հայկազունք աջակցեալք կազմեցին իբրև 3000 քաջաբար արիացեալ ընդդեմ յամենայն բանակին պարսից և ի 19-ից հուլիսի մինչև ց 4 սեպտեմբերի…»[2]: Աշտարակեցին Հովհաննես Լազարյանին ուղղված նամակում ընդգծում է Ղարաբաղի բնակչության հավատարիմ լինելու փաստը. «… որով ոչ միայն փրկեցին իրենց քաղաքը, Շուշիի բերդը, այլև Վրաստանի սահմանամերձ շատ շրջաններ և բնակիչներին»[3]:

Շուշիի պաշտպանությունը բարձր է գնահատվել ռուս պատմաբանների կողմից: Ն. Դուբրովինը գրում է. «Շուշիի համառ պաշտպանությունը մեծագույն ազդեցություն ունեցավ պարսկական պատերազմի ամբողջ ընթացքի վրա՝ այստեղ պահելով ամբողջ պարսկական բանակը մեզ համար ամենավտանգավոր պահին, գրեթե յոթ շաբաթ, ժամանակ տվեց կենտրոնացնելու զորքը»[4]:

Ա. Քյուրքչյանի կարծիքով՝ Աբբաս-Միրզան, Շուշիին մոտենալով և Գյանջան գրավելով, փորձում էր գեներալ Երմոլովին հարկադրել պատերազմելու Արցախի և Գյումրի-Միրաքի՝ երկու հակադիր ուղղություններով՝ Վրաստանում կենտրոնացված ռուսական զորքերին թուլացնելու և մեկուսացնելու նպատակով[5]:

Այս ետնախորքում Շուշիի պաշտպանությունը իրավամբ կարելի է համարել 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հերոսական էջերից մեկը: Շուշին կաթվածահար արեց Աբբաս-Միրզայի արագ հաղթանակի հասնելու ծրագիրը, հնարավորություն տվեց ռուսական բանակին՝ անցնելու հակահարձակման և հաղթելու Շամխորի և Ելիզավետպոլի ճակատամարտերում: Ի վերջո, այն փրկություն էր ամբողջ Վրաստանի համար, որի գլխավոր ուժերը կենտրոնացված էին Թիֆլիսում: Շուշիի պաշտպանությունն իրականում վճռեց պատերազմի ելքը:

---

[1] АКАК, т. VI, ч. I, док. 1327, с.868.
[2] Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 660:
[3] Հովհաննիսյան Կ., էջեր Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից, Երևան, 1981, էջ 66:
[4] Дубровин Н., Обзор войн России от Петра Великого до наших дней, ч. IV, книга I, СПб, 1898. с. 300.
[5] Քյուրքչյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 151, Պարսամյան Վ., Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958, էջ 82:

Ինչպես արդեն նշվեց, պատմագրության մեջ բավականաչափ ուսումնասիրվել է Շուշիի հերոսական պաշտպանությունը, մինչդեռ Շուշիի պարիսպներից դուրս տեղի ունեցած իրադարձությունները հավուր պատշաճի չեն լուսաբանվել:

Պարսկական հարձակման պահին Ղարաբաղը ոչ միայն պատրաստ չէր, այլև նույնիսկ հանկարծակիի եկավ պարսկական մեծաքանակ զորքերի հարձակումներից: Աբբաս-Միրզայի հարձակման պահին իրադարձությունները հետևյալ ընթացքն էին ստացել. «Հաճի Աղալարն էլ Ղարաբաղու ղօշունն հավաքեց քուրտ ու ժագայ, և գնաց միաւորեցաւ խանին և շահազատին. ջուրն կտրեցին, և ռուսն մնաց անճար. չորս կողմն կտրեցին մեր թիւրքերն և պէկերի տղայքն. ռուսին ցրիւ տւին և լաւ լաւ չինովնիկների գլուխ կտրեցին. լաւ շատ հայերի գլխներ կտրեցին տարան շահզատային և ամէն գլխոյ 10 պապախանի ոսկի տայր. թէ անասնոց համար, և թէ խոտի համար, որ հայքն դուրս գային, ձեռք անկածի գլուխն կտրէին թուրքերն. դրսիցն Լե գիւղից գիւղականք փախստական հազիւ կարացին մտանել ի բերդն խիզանով. մնացեալքն մնացին արտաքս»[1]:

Անպատրաստ Ղարաբաղի բնակչությունը, պարսիկների հանկարծակի հարձակումից շփոթված, ոչ միայն ժամանակ չէր ունեցել թաքցնել գույքն ու անասուններն անմատչելի տեղերում, այլև նույնիսկ իրենք չէին ամրացել բերդերում[2]:

Շուշիի պաշարմանը զուգահեռ՝ պարսկական զորքը Ամիր խան սարդարի գլխավորությամբ շարժվել էր դեպի Դիզակ: Դիզակի դեպքերի մասին բացառիկ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Մատենադարանի արխիվային բաժնում պահվող մի ձեռագիր, որը գրվել է դեպքերին ականատես Գտչավանքի վարդապետ Առաքել Կոստանյանցի ձեռքով[3]: Վարդապետը նկարագրում է, որ Դիզակի բնակչության մի մասը շարժվեց դեպի Գտչավանք՝ անցնելով ինքնապաշտպանության. «Ի նմին աւուրս և մենք ամրացեալք ի բարձրագոյն գագաթ լերինն Դողու բնակչաց, որ գտանի ի արևելյան կողմն Տիզափայտ լերին քան ինչ ասպատեզօք ի նմանե հեռի. բոլոր գավառն Դիզակու ժողովեալ անդ, ի սբ. վանք Գտչայ, արդարև չէր հնար մարդոց շարժել անդ, ի ձեռաց բազումի արանց և կանաց, մանկաց և տղայոց, բայց ողորմուին ան այն էր, որ բոլոր լեռան և յամ կողմանս նրա յոյժ թաւաթուի անտառք. և խիտ առ խիտ ամրացեալ՝

[1] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 54, վավ. 342:
[2] Բեկնազարյանց Ա., նշվ. աշխ, էջ 366:
[3] Մատենադարան, ձեռ. 7823:

չէր հնար և իսկ անծանոթից գտնել զանցս զերծեալ ի գերի վարութենէ և այլ ինչ մարդասպանութենէ»[1]:

Պարսկական զորքին միանում է նաև տեղի մահմեդական տարրը: Առաքել վարդապետը նկարագրում է նաև Դիզակի բնակչության տեղահանությունը. «ի բազում տեղեաց յափշտակեալ տարան զմանկունս և զաղջկունս յերկիրն պարսից»[2]:

Ինքնապաշպանություն է կազմակերպում նաև Դիզակ գավառի Տումի գյուղը. «ի վանս Գտչոյ կայր հանդէպ մէր գիւղ մի, որոյ անունն կոչի Տումի. զի յայնմ ժամանակի սակաւաւորք էին. թուով ոչ ավելի քան զքսան ծուխս. նաև իսկ պակասաւորք. սակայն ամենքն սաստիկ և քաջք և անտառաբնակք որպես վայրինիք»[3]: Գյուղի երիտասարդներից ոմն Խաչատուր կազմակերպում է գյուղի ինքնապաշտպանությունը, ինչն ավարտվում է տումեցիների հաղթանակով[4]:

Կողոպտվում է Վարանդայի Ավետարանոց (Չանախչի) գյուղում ռուսների թողած բեռն ու զինամթերքը: Վ. Մադաթովի կալվածատիրական տունը Չանախչիում (Ավետարանոց) և նրան պատկանող գյուղերը պարսիկների կողմից լրիվ ավերվում են, խաղողի այգիները ոչնչացվում, քշվում են ղարաբաղյան ձիերի լավագույն երամակները[5]: Հետագայում Վ. Մադաթովին պատմում են, որ Շուշի ամրոցից մի քանի օր շարունակ երևում էր նրա կալվածքների սարսափելի հրդեհը. «...ամենայն գոյք նորա հանդերձ գեղեցկաշէն դաստակերտիւն և մինչև ոսկերք մեռելոց հրոյ գործեաց զայն, զգլուխն տարուբերեալ շարժէր աւաղելով, և ի բոցակնակոյն նորին աչաց կայծակունք բարկութեան ցոլանային...»[6]: Այնուհետև Մեհտի Ղուլի խանի կարգադրությամբ պարսիկ զինվորները քարուքանդ են անում Վ. Մադաթովի նախնիների գերեզմանները[7]: Ավետարանոցի ավերումը տեղի էր ունեցել Ելիզավետպոլի ճակատամարտից հետո՝ Աբբաս-Միզայի փախուստի պահին. «Եւ անտի չուեալ գնայ տրտմեալ եւ տարակուսեալ յարքունիս իւր ի Թէհրան եւ զփախուցեալսն ի զօրաց գան հարկանէր, ասելով ընդ է՞ր ոչ քաջութեամբ մարտեայք»[8]:

---

[1] Մատենադարան, ձեռ. 7823, թ. 69:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում, թ.173:
[4] Ամիրջանյան Ս., Դիզակ, Երևան, 2006, էջ 222-223:
[5] Потто В., Кавказская война, т. III, Персидская война 1826-1828, СПб, 1888, с. 214.
[6] Տիտանյան Ռ., Նորահայտ վավերագրեր գեներալ Վ. Մադաթովի մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 4, Երևան, 1983, էջ 93:
[7] Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 117:
[8] Մաղալյան Ա., Յակոբ Զաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը, «Հանդէս ամսօրեայ», թիւ 1-12, 2006, Վիեննա, էջ 371-372: Հակոբ Զաքարյանի վերոնշյալ աշխատության մասին

Աբբաս Միրզայի փախուստից հետո էլ իրադրությունը չի կայունանում: 1826 թ. դեկտեմբեր-1827 թ. սեպտեմբեր ամիսները Ղարաբաղում բավականին ծանր էին. մի կողմից՝ պարենի պակասը, մյուս կողմից՝ քոչվորների կողմից իրականացվող կողոպուտն ու մշտական հարձակումները դժվար կացության մեջ էին դրել ժողովրդին: Ղարաբաղի նախկին խան Մեհտի Ղուլիի ապստամբության կոչերը Ղարաբաղի բեկերի մոտ շարունակում էին հղացնել դավադիր ծրագրեր: Չնայած Վ. Մադաթովը բոլոր ջանքերը գործադրում էր, որպեսզի կայունացներ իրավիճակը, սակայն խառն իրադրությունը շարունակվում էր: Իրադրությունը որոշակիորեն շտկելու համար Շուշիի պաշարման ժամանակ դավաճանած և կալանքի տակ գտնվող բեկերի մի մասն ազատ է արձակվում, մյուսներն էլ պետք է հեռանային Ղարաբաղի սահմաններից[1]:

1827 թ. հունվար-փետրվարին Վ. Մադաթովը զբաղվում է Արաքսով Ղարաբաղի սահմանները մշտապես խախտող քոչվոր ցեղերին սանձահարելով: 1827 թ. մարտի 3-ին մոտավորապես 300 հոգանոց պարսկական մի զորախումբ անցնում է Արաքսը և հարձակվում Հարավ և Կոռնիձոր գյուղերի վրա: Բախման ընթացքում զոհվում է 4 մարդ, 2-ը՝ վիրավորվում: Նույն թվականի հուլիսի 30-ին տեղի է ունենում հակառակորդի նոր հարձակում Գիշի գյուղի վրա: Շահսևանցիները՝ թվով 2000 մարդ, կողոպտում են գյուղի բնակչությանը, սպանում՝ 3, իսկ գերի տանում 10 հոգու[2]: Սեպտեմբերի 6-ին հակառակորդը 4000-անոց հեծելազորով հարձակվում է Շուշիի և Ասկերանի մոտ գտնվող բնակավայրերի վրա[3]: 1827 թ. հետագա ամիսներին Ղարաբաղում իրադրությունը կայունանում է:

Այս հանգամանքն ուներ իր պատճառները. տեսնելով ռուսական զորքերի հաղթանակները՝ նախկինում պարսկական կողմն անցած բեկերը ցանկություն էին հայտնում նորից ռուսական հպատակություն ընդունելու: Այս մասին 1827 թ. հոկտեմբերի 24-25-ին Ն. Սիպյագինի՝ Ի. Պասկևիչին ներկայացրած հաշվետվության մեջ նշվում է. «…Ղարաբաղում, չնայած նրանք (բեկերը) չունեն բացահայտ բարյացկամություն մեր նկատմամբ՝ տեսնելով մեր զենքի հաջողությունները, ցանկանում են հավաստիացնել մեր կառավարության հանդեպ իրենց

տե՛ս նաև Մաղալյան Ա., Պատմագիր Հակոբ Զաքարյանի տեղեկությունները Շուշիի մասին, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան», Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 61-69:

[1] АКАК, т. VI, ч. I, док. 1331, с. 871.

[2] Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т.II (1814-1830), Ереван, 1978, с. 330.

[3] Նույն տեղում, էջ 378:

հավատարմությունը. ընդհանրապես այժմ արդեն հանգիստ է»[1]: Ղարաբաղում հաստատված անդորրը շարունակվում է 1827 թ. հոկտեմբերին հաջորդած ամիսներին և պահպանվում մինչև ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտը:

Ամփոփելով հոդվածը, հատկանշենք, որ պատմագիտական ճշգրտումները և 1826-1828 թթ. Ղարաբաղում տեղի ունեցած իրադարձությունների լուսաբանումն ինքնապատակ չէ.

Այն կոչված է մերժելու պարսկական զորքի ղարաբաղյան ուղղությամբ ներխուժման «հանկարծակիության» արհեստածին թեզը,

Հաստատված տեսակետների նորովի մեկնաբանությունը նպատակ ունի ոչ թե վերհանել 5-6 օր կազմող անճշտությունը, այլ ճշգրտել կողմերի ռազմավարությունը:

Աղբյուրները թույլ են տալիս վերհանելու ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում ղարաբաղյան իրադարձությունների ամբողջական պատկերը, լրացնելով պատմագիտության մեջ սոսկ Շուշիի պաշտպանությամբ սահմանափակվող մանրամասներին:

Շուշիի պաշտպանության նշանակությունը ռուս-պարսկական պատերազմի համատեքստում խիստ կարևորվում է, քանի որ իրադարձությունների այլընթաց զարգացման արդյունքում մի կողմից հայոց արևելից կողմանց անպատրաստ բնակչությունը հարվածի տակ կդրվեր, մյուս կողմից՝ այն բաց դուռ կհանդիսանար դեպի Վրաստան ճանապարհին:

Нелли Бадгасарян, Арцахское армянство в ходе русско-персидской войны 1826-1828 гг.: неисследованные страницы и историографические уточнения- Русско-персидская война 1826-1828гг. и героическая оборона Шуши в данном контексте являются исследованными страницами армянской историографии. Обойдя известные факты, мы приняли во внимание неисследованные или частично освещенные стороны этих событий, в частности, разведывательные данные в источниках о персидских нападениях, вопрос уточнения периода Шушинской осады, события, произошедшие во время войны по всей территории Карабаха, а также значимость обороны Шуши.

[1] Նույն տեղում, էջ 410:

Nelly Baghdasaryan, The Armenians of Artsakh during the Russian-Persian War of 1826-1828: uninvestigated pages and historiagraphic specifications- The Russian-Persian war of 1826-1828 and the heroic defense of Shoushi in this context prove to be among the investigated pages of the Armenian history. Avoiding famous facts we have taken into consideration so far uninvestigated or partially elucidated sides of those events, particularly intelligence data from the resources about Persian assaults, the issue of specifying the time period of Shoushi's siege, the events having occured during the war throughout the whole territory of Karabagh, as well as the significance of Shoushi's defense.

Նելլի Բաղդասարյան -պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ ԱրՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս: